

Ujváry Zoltán:

Népi írásbeliség, kéziratos könyvek

A népi kéziratos könyvek felé csak az utóbbi időben fordult a kutatók figyelmé. Jelentőségükre, szerepükre a falusi közösség szellemi életében elszórt utalásokat ugyan korábban is találunk, azonban egy-egy, valóban népi eredetűnek nevezhető könyvecske részletes, teljes feldolgozására alig került sor. A szakfolyóiratokban bemutatott kéziratos könyvek jó része nem népi, paraszti eredetű. A könyvecskében olvasható dalokat, köszöntőverseket stb. legtöbbször iskolázott, művelt egyének – tanítók, lelkészek, diákok stb. – jegyezték le. A kutatás szempontjából az elsődleges kérdés gyakran az volt, hogy a kéziratos könyvecskéik milyen anyagot rejtenek magukban. Leginkább a népdalokkal teleírt füzetecskéik vonták magukra a kutatók figyelmét, és a bemutatásnál a hangsúly a szövegen volt. A gyűjtővel, a lejegyzővel kapcsolatos vizsgálatok rendszerint háttérben maradtak. Vagyis legtöbbször nem a kézirat tulajdonosa, lejegyzője fordította a figyelmet a kézira, hanem annak tartalma.

A népköltészetért irodalmi hatások vizsgálatában is fontos szerep jut a népi kéziratos könyveknek. A kéziratos énekes-, verseskönyvek jelentős hagyományról tanúskodnak. A kéziratos könyvekben lappangó versek, nótaszövegek, parasztköltők dalai, balladái, hírversei, a klasszikus költők népdallá vált költeményei a népköltészeti kutatás új területére irányítják a figyelmet. A szóbeli hagyomány mellett a kéziratos könyveket írásos hagyományemlékeknek tekinthetjük. A kéziratos könyvek forrásul szolgálnak a parasztság szellemi életének vizsgálatához. Konkrét példák nyomán állapítható meg, hogy milyen hatások érték a népköltészetet és ezekből a hatásokból mi az, ami megmaradt, és mi az, ami csak a népi műveltség felszínéig jutott el.

A kéziratos énekes- és verseskönyvek nagy hagyományról tanúskodnak. Az irodalomtörténet számos verses-, dalos-, énekeskönyvet tart számon. Ezek első példányai egészen a XVI. századig nyúlnak vissza. Az első fennmaradt gyűjtemények jobbra egyházi vonatkozásúak, vallásos verseket és énekeket tartalmaznak. A XVIII. században már megjelennek világi tartalmú kéziratos gyűjtemények is, amelyekben hazafias verseket és úgynevezett „virágénekeket” találunk.

A könyvnyomtatás megindulása és fejlődése nem csökkentette a kéziratos könyvek mennyiségét. A XVIII. század elején se szeri, se száma a kéziratos könyveknek, bár azt hihetnénk, hogy ekkor már – a könyvnyomtatás fellendülésének idején – háttérbe szorul a szerepük. Kétségtelen, hogy – az iskolai értelemben vett – művelt rétegek körében csökken a szerepük, a nép között azonban ez idő tájt – a XVIII. század végétől a XIX. század elejétől kezdődően – jöttek divatba, s nőtt meg jelentőségük.

A korai verseskönyvek másolói, összeírói szinte kizárólag művelt egyének. Elterjedt szokás volt, hogy írástudó emberek – főleg lelkészek, tanítók, diákok – egy-egy füzetbe jegyezték le az általuk ismert

¹ Elhangzott 1981 júniusában Hódmezővásárhelyen, az Önkéntes Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtők országos találkozóján. Részletesebben ld. Ujváry Zoltán: Népszokás és népköltészet. Debrecen, 1980. (Szerk.)

verseket, énekeket. A XVI–XVII. századból népi eredetű kéziratos könyv nem maradt ránk. Valószínű, nem is volt, hiszen a köznép, a jobbágy számára az írás – ha egyáltalán írni tudott – a ritka alkalmak közé tartozott. A XVI–XVII. századi kéziratos könyvek „népinek nevezhető anyaga” sem származik közvetlenül a néptől, hanem mind művelt emberek összeírása.

A művelt egyének és a nép kéziratos könyvei között éles határvonalat kell húznunk. Mindkettőnél más a tartalmi elem, mások létrejöttük indítóokai, és más a szerepük egy bizonyos közösség életében. Ezt a szétválasztást az időbeliség is szükségessé teszi. Az említett, az irodalomtörténet által is számon tartott kéziratos könyvek főleg a XVI–XVIII. századból datálódnak, míg a népi kéziratos könyvek elsősorban a XIX. századtól kezdődően, sőt napjainkban is nagy számban keletkeznek. A népi kéziratos könyvekről az irodalomtörténet alig, vagy egyáltalán nem vesz tudomást. Ha napjaink kéziratos könyveinek életre hívóit, életben tartóit figyelembe vesszük, vizsgálódásainkat nem is annyira az irodalomtudomány, hanem a folklorisztika szemszögéből kell végeznünk. Kétségtelen azonban, hogy e könyvecskék alapján a nép szellemi műveltségét ért hatásoknak a vizsgálata az irodalom számára is nagyon hasznos és tanulságos lenne, amennyiben egy igen fontos problémához, az úgynevezett „mély” és „magas” kultúra kapcsolatához vezetne. Látnánk azt, hogy milyen érintkezési felülete és gyökere van az irodalomnak, szorosabban véve a műköltészetnek a *vulgus in populo* legsős rétegei szellemi életével.

A kéziratos könyvek keletkezését és terjedését nem gátolta a modern kor nyomtatott könyveinek szétáramlása. Sőt, éppen a nyomtatott könyvek, olcsó ponyvai füzetek, kalendáriumok, újságok segítették elő a népi kéziratos könyvek gyarapodását.

A nyomtatott könyvek, ponyvai füzetek lehetővé tették, hogy bárki egybegyűjtse, egy füzetbe összeírja azokat a verseket, amelyek érdeklődésének megfeleltek. Emellett a szóhagyományban élő közkedvelt dalokat, énekeket vagy különböző alkalomra szóló hagyományos verseket (főleg lakodalmi köszöntőket) is összeírták. A kéziratos könyv tulajdonosának érdeklődése mutatkozik meg a könyvek lapjain. Rendszerint egy-egy kéziratos könyvben pl. csak szerelmes verseket, nótákat vagy vallásos énekeket találunk. A népi kéziratos könyvek valójában gyűjtemények: szerelmes versek, dalok, énekek stb. gyűjteményei. A kéziratos könyveknek van egy másik csoportja is: azok, amelyekbe a népi verselők, paraszti versírók saját verseiket írták be.

Egy-egy kéziratos könyv létrejöttének okát, célját legtöbb esetben csak a kérdéses kéziratos könyv vizsgálata során dönthetjük el. A tisztán nótával teleírt füzetecskéknél könnyebb a helyzet. Sokkal nehezebb azonban a vegyes tartalmúak esetében, ahol igen gyakran gazdasági feljegyzések váltják egymást nótákkal, történetekkel, költeményekkel stb. Egy mindenesetre bizonyos: a kéziratos könyveknek a hagyományőrzésben lényeges szerepük volt, illetőleg van. Ott, ahol közkézen forog, a szóhagyományt kiegészíti, az átadás-átvételt megkönnyíti, a hagyományhordozásnak egyik elősegítője.

A paraszti kéziratos könyvek sorában a vizsgálat rendkívül szerteágazó. Számos kéziratos könyv elemzése után tudunk majd általánosabb érvényű következtetést levonni. Hiszen külön vizsgálandó területként előtűnik állnak még a kéziratos paraszti biográfiák, határozott témáról valló paraszti feljegyzések stb., amelyek esetében is a tartalom mellett fontos mozzanatként kell szemünk előtt tartanunk, hogy a leírás milyen céllal történt, mi volt vagy mi lehetett a szerepe az egyén vagy a közösség hagyományában. Az egyes könyvecskék mögött, nem kétséges, hogy más-más lelkiállapot tükröződik. Mennyivel más a pszichikai háttere egy hadifogoly naplójának, mint egy ifjú szerelmes verseskönyvének! És ez még inkább aláhúzza a funkcionális vizsgálat fontosságát. Mindkét esetben kéziratos könyvről van szó, a funkció, a gondolat, egyáltalán az írott szó szükségérzetének okát fedhetjük fel és azt, hogy a nagyszámú paraszti kéziratos könyv milyen fontos dokumentáció a parasztság szellemi kultúrájának vizsgálatában.

A kéziratos könyvek többsége gyűjtemény: dalok, énekek, hazafias versek stb. Ezekben a könyvekben egy helyen, egybegyűjtve kapjuk a nép igényeinek, az esetleges alkalomnak éppen megfelelő legszebb költeményeket. Szinte minden nemzedéknek megvolt az érdeklődésének megfelelő kéziratos könyve. Fialatok elsősorban dalokat, szerelmes verseket írtak le. Meglett férfiak hazafias költeményeket, s fokozatosan az életkorral haladva, vallásos verseket jegyeztek le. Míg a daloskönyvek (valamint a köszöntők és emlékversek) lejegyzői fiúk, lányok egyaránt lehettek, a többi kéziratos könyv esetében szinte kizárólag férfi lejegyzőkről van tudomásunk.

A kéziratos könyvek között a *dalgyűjteményeknek* jut a legnagyobb szerep. A daloskönyv dala három-négy nemzedéket is kiszolgáltak, míg a régi nótákat újak váltották fel. A daloskönyvek a közösség bizonyos kollektív szemléletét tükrözik. A nóták – bár mindig egyének lejegyzései – kifejezik a közösség ízlését, a közösség érdeklődését is. A daloskönyvekbe leginkább csak olyan nóták kerültek, amelyeket már megelőzően a közösség elfogadott; ismert, dalolt, amelyek tehát részben vagy egészen a közösség alakító, formáló erején keresztül jutottak. Így ezek a könyvecskék jelentős helyet foglaltak el egy kisebb vagy nagyobb közösség szellemi életében.

A dalgyűjtemények sorában külön csoportot alkotnak a hazafias költemények, háborús versek gyűjteményei. Ezek azonban ritkán lépnek túl az egyén vagy az egészen kis közösség – egy család – érdeklődésén. Rendszerint az ilyen verseskönyv tulajdonosa maga is versíró, és saját versei együtt szerepelnek, egymást váltják a műköltők verseivel.

A hazafias dalok, versek mellett rendkívül fontosak a *háborús eseményeket*, a katonáskodás idejét *rögzítő feljegyzések, naplók*. A katonáskodás hónapjai, évei sok élményt nyújtottak, a háború pedig sok megpróbáltatást jelentett. Az események gyakran későbbi visszaemlékezésként kerültek lejegyzésre. Akadnak azonban nagy számban naplójellegű kéziratos füzetek is, amelyekben a tulajdonos az eseményeket naponta vagy néhány nap elteltével írta le.

Az első világháborús naplók az eseményeket nemcsak tényszerűen rögzítik. Az egyén szubjektív megnyilvánulásának számtalan jelével találkozunk. A népi történelemszemlélet vizsgálatához bőséges adalékokat nyújtanak ezek a könyvecskék. A magyar katona háborúról való vélekedését, állásfoglalását is mutatják. Megtaláljuk bennük a hazafias propaganda, a sovinszta uszítás jeleit is. Az egyszerű katona mérhetetlen szenvedései minden írásból élénk tárnak.

A magyar katonák kéziratos könyveiből, háborús naplóiból, visszaemlékezéseiből, az első világháború történetét a nép szemén, vélekedésén, érzésvilágán át láthatjuk. Elmondhatjuk, hogy ezekben a könyvecskékben a nép maga írta a történelmet. Sajátos szemlélettel ugyan, de őszintén. A különböző közgyűjteményekben, magántulajdonban őrzött első világháborús kéziratos könyvek anyagának monografikus feldolgozásával, részletező elemzésével új fejezetet írhatunk a nagy háború történelemkönyvébe. Ez a munka további feladatként áll a kutatók előtt.

Az utóbbi években számos *paraszti életrajz* került felszínre. Az eddig megjelent népi összeállítások jól mutatják a műfaj nyújtotta új lehetőségeket. Nemcsak néprajzi, de meggyőződésem, hogy irodalmi szempontból is rendkívül fontosak ezek a munkák.

Az életrajzhoz kapcsolható a népi írásbeliség másik fontos műfaja, a *napló*. A napló az ember személyiségének fontos tükré, amelyből az írónak a jellemére, egyéniségére, a környezet és a világ dolgaival, eseményeivel kapcsolatos véleményére kapunk fényt. A naplóból kitűnik, hogy az írójának milyen az érdeklődése, milyen kérdések foglalkoztatják, a nap eseményeiben egyénisége milyen szerepet kap és a sajátos individualitás szemléletben hogyan tükröződik a közösséggel, tágabb értelemben a néppel, a hazával összefüggő események.

Az irodalmi, a nagyobb igényű írt naplókön kívül a naplóírás szokása – talán bizonyos időszakban a naplóírás divatja – elsősorban a polgári időkre volt jellemző. A népi kéziratos könyvek között kevés naplót találunk. Eléggé gyakori volt a fontosnak tartott – elsősorban a családra és az időjárásra vonatkozó – feljegyzés – kalendáriumokban, bibliában, énekeskönyvekben –, az események naponkénti rögzítésére, naplóyszerű írásra azonban csak ritkán került sor.

A különböző gyűjtemények kéziratos könyveinek tanulmányozása nyomán azt látjuk, hogy a népi eredetű naplók elsősorban a katonáskodással, a háborús eseményekkel állnak kapcsolatban. Számos háborús naplóról van tudomásunk. Vannak példák arra is, hogy időhöz, eseményhez nem kötött alkalmanként egy-egy időszak, többnyire az elmúlt év nevezetesebb eseményeit utólag lejegyezték egy füzetbe. A naponkénti eseményrögzítés, a naplóírás a népéletben azonban ritka, szinte kuriózumnak tekinthető. Éppen ezért különösen figyelemre méltóak az ide vonatkozó példák.

A népi kéziratos könyvek hatalmas anyagából csak részleteket mutattunk be, s levontunk azok nyomán néhány általános jellegű tanulságot. *Dégh Linda* írta népünk irodalmi életéről, hogy az „inkább olvas, mint ír” és hogy „haszontalannak tartják a fiatalok a nótakönyv irkálását, annál nagyobb a jó olvasó becsülete”. Kétségtelenül igaz, hogy szívesen olvasott a magyar földműves, de amilyen mértékben olvasott, olyan mértékben írt is. Ezt a fentiekkel, azt hisszük, igazoltuk. És hogy az olvasás nyomai felfedezhető a parasztság magatartásán, műveltségén, azt elsősorban a kéziratos könyvek segítségével tudjuk a legkézzelfoghatóbban bebizonyítani, tanúsítani. Hiszen a kéziratos paraszti könyvekből láthatjuk, hogy Csokonai, Petőfi, Vörösmarty, Tompa és mások versei már a múlt század második felében ismertek voltak a falusi nép körében. Úgy gondolom, hogy ez nemcsak a néprajz problémája, hanem jelentősége van az irodalomtörténet számára is. Költőink hatását a népre, népi versírókra, költeményeik feldolgozását a népköltészetben és az irodalmi olvasmányélményt a kéziratos könyvekből igazolhatjuk a leghívebben.

AZ ÖNKÉNTES NÉPRAJZI ÉS NYELVJÁRÁSI GYŰJTŐK ORSZÁGOS TALÁLKOZÓJÁRA, amelyet a Magyar Néprajzi Társaság, és a Magyar Nyelvtudományi Társaság a Hazafias Népfront Honismereti Bizottsága és az érdekelt tudományos intézmények támogatásával kétévenként szokott megrendezni, a 11. alkalommal 1983. július elején, Gödöllőn kerül sor. A mozgalomnak ezen a fontos seregszemléjén a legkiválóbb gyűjtők és szakkörvezetők találkoznak egymással és a mozgalmat segítő szakemberekkel, valamint a gyűjtőmunkát támogató, irányító intézmények munkatársaival.